

Дмитро Дорошенко

УГОРСЬКА УКРАЇНА

Додаток до тижневої газети «Срібна Земля»
Реєстраційне свідоцтво КП № 730

Засновник і видавець — фірма «Срібна Земля»
Президент Віктор Бедь

УЖГОРОД
1992

Історична праця Дмитра Дорошенка займає особливе місце не тільки в науковій спадщині вченого, але і в українській історіографії. Це одне із перших ґрунтовних досліджень історичної долі закарпатських українців від найдавніших часів до 1919 року.

Підготовка тексту та передмова
Любомира Белея

Головний редактор Василь Ільницький

Редактор Іван Ребрик

Текст друкується за виданням: Д. Дорошенко. Угорська Україна. Прага: Всесвіт, 1919.

- © Любомир Белей, підготовка тексту та передмова, 1992;
© Богдан Томашевський, художнє оформлення, 1992.

*...Ті зреклися мови,
ті зреклися роду...
Отака історія рідного народу...
(Б. Стельмах. Історія)*

Дмитро Дорошенко (1882—1951) — видатний представник доби українських державотворчих змагань першої половини ХХ століття. Його активна громадсько-політична діяльність та невтомна наукова праця тісно переплітались, часто доповнюючи одна одну. Студентом Петербурзького університету Д. Дорошенко очолював молодіжну громаду. Після закінчення університетських студій активно виступав із літературознавчими та історичними статтями на сторінках газети «Рада», журналів «Український вестник» та «Україна». У серпні 1917 року його було призначено Головою Генерального секретаріату Центральної Ради. В гетьманському уряді займав посаду міністра іноземних справ. Після повалення уряду Скоропадського Д. Дорошенко відійшов від «великої» політики і присвятив себе науковій діяльності. Працював спочатку приват-доцентом, а потім професором кафедри української історії у Кам'янець-Подільському університеті. У 1919 році емігрував до Праги. У міжвоєнний період викладав історію України у Празькому, Віденському, Мюнхенському та Варшавському університетах, керував Українським науковим інститутом у Берліні, а з 1945 року очолив ВУАН. За цей час Д. Дорошенко опублікував основні наукові дослідження, які принесли йому заслужене визнання: «Шевченко як живописець і гравер», «Слов'янський світ в його минулому і сучасному», «Микола Іванович Костомаров», «Історія України 1917—1923», «Нарис історії України», «Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу» та ін.

«Угорська Україна» Д. Дорошенка займає особливе

місце не тільки в науковій спадщині вченого, але і в українській історіографії. Це одне з небагатьох ґрунтовних досліджень історичної долі українців Закарпаття з найдавніших часів до 1919 року. Вперше праця побачила світ у 1914 році в Києві, підписана криптонімом Д. Д. Насамперед автор переслідував мету — привернути увагу широкої культурно-політичної громадськості Східної України до історії й сучасності українців Карпат. Друге, празьке видання «Угорської України», хоча й менше за обсягом, проте позначене прагненням автора осмислити історичний матеріал з погляду новітніх державотворчих змагань. Саме це видання набуло особливої актуальності нині, в добу відродження незалежної Української держави.

Головна заслуга Д. Дорошенка як історика-аналітика в тому, що йому вдалося показати не тільки особливість історичного шляху українців Закарпаття, але й акцентувати увагу на причинах, які таку специфіку зумовили. Одну з них Д. Дорошенко вбачає у тому, що українські землі Закарпаття набагато раніше, ніж інші, потрапили в залежність до сильного і агресивного поневолювача. Закарпатські українці практично так і не відчули смаку власної державності. Майже тисячолітне перебування краю під владою святостефанської корони — це історія нестримного господарсько-економічного визиску та послідовної і невпинної денационалізації. Страхітливу картину життя закарпатського села подав Е. Еган у Меморіалі до угорського міністра хліборобства: «Український селянин не бачить круглий рік ні м'яса, ні яйця, хіба що вип'є кілька крапель молока, а у велике свято з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його стравою звичайно єсть вівсяний ощипок і, коли стає, картопля. /.../ На українському Підкарпатті зустрічаємо малокровні, марні, поживклі мари, безсилі, хиткі, нездатні до військової служби, карликуваті, золотушні, віддані з одчаю пияцтву, зниділі, ліниви та

темні». В питанні про специфіку історичної минувшини вражаючий опис Е. Егана має суттєве значення. Він не в останню чергу є спонукальним до увиразнення та усвідомлення причин такого стану. Дмитро Дорошенко бачить і аргументує їх, зокрема, тим, що у домонгольський період Велика Україна внаслідок постійної загрози зовнішніх ворогів та внутрішніх чвар не змогла подати помічну руку братам за Карпатами. Цілковитий занепад української державності у XIV ст. зовсім розв'язав руки угорським монархам, вселив упевненість у безкарності за сваволю над закарпатськими українцями. Однак, це тільки одна біда, а, мабуть, не меншим лихом було те, що несмілі паростки національного відродження, які почали було пробиватися на тлі соціального і культурного занепаду, в середині XIX ст. безжалісно спотворювались реакційним москвофільством. Саме тут, на Закарпатті, нечисленну упосліджену українську інтелігенцію було найлегше звабити «братолюбієм» далекої, а головне — незнаной Москви, яке до того ж щедро фінансувалося.

Закарпаття постало на перехресті імперських інтересів двох держав: Росія бачила тут вигідний стратегічний плацдарм для інвазії на невідомий Захід; Австро-Угорщина, не сприймаючи серйозно амбіції російських монархів, більше турбувалася недопущенням національного відродження хорватів, чехів, словаків, поляків, українців, бо це загрожувало б імперії крахом. Українство, таким чином, потрапило між фатальних політичних жорен. Подібна ситуація склалася і в Галичині та на Буковині. І все ж літературна та громадсько-політична діяльність Івана Франка, Юрія Федьковича та їх сподвижників призвела тут до серйозних зрушень в суспільній свідомості. На Закарпатті національно-культурне та політичне життя борсалось в липкій і цупкій павутині «русскости» з невідступним язичієм. Назрілі благородні та привабливі ідеї будительства-

просвітництва, завбачливо і далекоглядно скеровані в русло служіння інтересам «русского» чи «угрорусского» народу й, таким чином, відірвані від істинно народної основи, творили такі духовно-світоглядні лабіринти, вибратися з яких не вдавалося майже нікому. Ані лектура для «простолюдинов», ані писання для «господинов» не мали суттєвого суспільного резонансу, а загалом призводили до зворотніх процесів — сприяли жажливій стагнації національно-культурного життя. Ті виїмки, які не можна не зауважити, а тим більше — віднести на рахунок випадку, є, безперечно, наслідком інтелектуального пошуку, та все ж — значення їх у більшій мірі історико-літературне, аніж суспільне. Очевидним є те, що акумуляція суспільної думки на Закарпатті кінця XIX ст. ледве-ледве наближалася до того рівня, за яким можна б уже сподіватися якісних зрушень. Тому, зрештою, й не дивно, що, зокрема, заклики В. Гнатюка звернутися в літературі до народної мови, до закарпатського діалекту, кваліфікувалися як сепаратизм, австрійська інтрига тощо.

Праця Д. Дорошенка завершується аналізом наслідків першої світової війни для Закарпаття. Початок століття для історика, звичайно, становив особливий інтерес. Динаміка міжнародних подій, вихід на політичну арену впливових сил, структур, особистостей і т. д. давали можливість простежити певні тенденції та історичні перспективи. Щодо майбутнього карпатської України вчений не тішив себе ілюзіями, але тверезо дивився вперед і, певно, бачив тріумф IV Універсалу, гіркоту Маківки, Крутів, Красного Поля, Дуклі...

«Угорська Україна» Д. Дорошенка повертається до читача через три чверті століття з часу першої публікації. Епіграфом до неї можна б взяти глибокі слова І. Огієнка з «Української культури», де він говорить про український шлях, який «не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами, — шлях нащого народу завше був

тернистим шляхом, важкою хресною путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу».

Любомир Белей,
кандидат філологічних наук

Р. С. Редакція і автор передмови висловлюють щире подяку п. Михайлові Мольнарові, відомому україністові, лауреатові премії ім. Івана Франка, який спричинився до виходу цієї книги.

Угорська Русь — це найдаальший закуток української землі на заході в сусідстві зі словаками, мадярами й румунами. Простяглась вона вузькою смугою в 350 кілометрів завдовжки і не більше 60—70 кілометрів завширшки по південно-західних схилах Карпат, починаючи од річки Попрада, що впадає в Дунаєць і входить у систему Вісли — на північному заході, і до верхів'я Золотої Бистриці, що несе свої води через Прут у Чорне море — на півдні. Усього простору землі, заселеної тут нашими людьми, нараховується коло 15 000 км². На сході угорські українці весь час межують зі своїми галицькими братами, а в південно-східному кутку із буковинцями: східна границя одмежована тут кряжем Карпатських гір. За те на заході нема в Угорській Русі сталої, фізично зазначеної границі, і тут наші люди межують з оселями словаків на північному заході (трохи межують вони тут коло річки Попрада і з поляками), далі понад річкою Тисою мають своїми сусідами мадярів, а на півдні — румунів. На цій межі українські оселі мішаються з чужими, особилво зі словацькими, так що трудно часом розпізнати, де кінчається українське населення і починається вже словацьке.

Українці живуть у семи адміністраційних округах, які звуться «столицями», «жупаніями» або «комітатами». Ці округи витворилися

на протязі довгого історичного життя і принатурені до географічних умовин. Ті столиці, де українці живуть більшими масами, називаються Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спиш. Головні міста на цій території Пряшів, Ужгород (Унгвар), Мукачів і Мараморош-Сигот. В інших угорських столицях живуть вони у формі невеличких островків-колоній.

Скільки є тепер усіх українців на Угорській Русі? Докладно і вірно означити їх число дуже важко, бо офіційна мадярська статистика весь час намагалася зменшити його, записуючи багато українців як мадярів. В 1900 році, коли було роблено загальний перепис людності на Угорщині, українців було нараховано 429 447 душ. Але українські вчені, які спеціально працювали над обчисленням угорських українців, доводять, що це число має бути побільшене принаймні ще на кілька десятків тисяч. Я. Головацький у 1878 році нарахував 476 560 душ, так що ми не помилилось, коли скажемо, що тепер угорських українців є принаймні півмільйона. А колись їх було значно більше: ще в 1826 році їх нараховувалося 800 000. Та з того часу багато наших людей пословачилось, а ще більше — помадярилось.

Етнографи ділять угорських українців на чотири групи: верховинців, які живуть у горах, безпосередньо прилягаючи до Галичини, і заселяють комітати Марамороський, Березький і Ужгородський; долиняни, які живуть нижче в рівних місцевостях тих же комітатів, а крім того ще в Сатмарському, Угочанському і Соболчанському; крайняки —

живуть в комітатах Земплинському, Шаришському і Абуїварському; спіжаки — в Спишському комітаті.

Верховинці більше як інші угорські українці зберегли свій первісний тип — сильного пастушого народу. Чоловіки роблять взагалі приємне враження, хоч риси обличчя в їх і не зовсім правильні. Жінки на вигляд кращі, вони дуже жваві, в них гарно окреслені круглі обличчя, палкі очі і надзвичайно маленькі ноги. Але жінки верховинців дуже скоро старіють і під вагою тяжкої праці втрачають свою принадність. Верховинці, в порівнянні з мадярами, відзначаються бистрішим розумом, але дуже не на користь собі одрізняються од маляр своїм упаданням і улегливістю перед старшими і значнішими; маляр завжди являється мужчиною з характером, а українець ніби дитиною. Всі верховинці мають темне волосся. Старі чоловіки люблять носити довгі бороди, а серед молодих це рідкість. Верховинець взагалі добродушний, услужливий, роботящий, дуже прив'язаний до своїх гір. Покликані до військової служби верховинці дуже часто дезертирують з тузи за рідним краєм. Верховинці дуже побожні, але разом з тим і забобонні. Вони мають великий нахил до чарки. Їхні обряди, особливо празникові на Різдво й на Великдень такі самі, як і у всіх інших українців. Особливо бучно справляють свято Івана Купайла. Найулюбленіший танець — коломийка. Верховинці дуже співучий народ, і етнографи позаписували од їх велику силу пісень. Найлюбіше заняття верховинців — годівля худоби.

Верховинські села розкидані доволі мальо-

вничо по горбках і здалека роблять приємне враження. Але придивившись ближче, злидні і неохайність кидаються у вічі на кожному кроці. Хати небілені, з малими віконцями; там разом мешкають і люди, і худоба; повітря страшне, і коли ще там люди здорові та свіжі, то це завдяки тільки їхній здоровій натурі та вільному повітрю. Одежа особливо гарна у гірняків, що мешкають у північному басейні Тиси, де крім суконних шароварів та юпок (свиток), прикрашених синіми або жовтими шнурками, чоловіки носять у свято на шиї шовкову хустку і високий капелюх з пав'ячими перами і золотими шнурками. Замість чобіт носять особливі гірські черевики. Жінки покривають голови червоними шовковими хустками, дівчата ж вбирають їх стрічками, на котрих нашиті різні фігурки з кості і блискучі гудзики.

Доляниани — найкращий, а, може, і найсильніший тип угорських українців. Більшість їх відзначається дуже великим ростом. В протилежність до верховинців, темперамент у доляниан більш гарячий, вдача більш енергійна, вони більш підприємчиві, палкі та чутливі. Ця різниця залежить од різниці характеру місцевості й загальних умовин життя. Лице в доляниан одкрите, його вираз приємний і ласкавий. Окрім годівлі худоби, доляниани займаються ще хліборобством, а іноді й ремеслами. Найбільше число священиків на Угорській Україні — доляниани. Завдяки родючій землі і теплому клімату їжа доляниан краща і пожиточніша. Звичайна їжа — овочі, сало, свинина, сир, хліб кукурудзяний. Горілку п'ють не так охоче, а більше люблять вино. У всіх відноси-

нах, а також і в архітектурі будівель, і в одязі наближаються долиняни до мадяр. Хати в їх чистіші, із свіжішим повітрям, побілені, обмазані глиною. Долиняни менше релігійні, як верховинці, і менше забобонні. Звичаї їхні й обряди такі ж, як і у верховинців.

Спіжаки і крайняки у фізичному та моральному відношенню стоять найнижче од усіх угорських українців. Слабий склад тіла, брак мускулів, бліде лице характеризують цих бідних людей. Плоскі й викривлені ноги у них — типове явище. Вони здебільшого ліниві, неенергійні, оспалі, дуже нахильні до пияцтва, щоб заглушити журбу і заморити голод. Вони не прив'язані до своїх осель і охоче мандрують в чужі сторони. Спіжаки й крайняки дуже забобонні, шанують усяких ворожбитів та знахарок. Найлюбіша страва в їх — вівсяні пироги з картоплею. Хати схожі до верховинських. Впадає в око велика сила подушок та перин. Носять спіжаки й крайняки довгу темну юпку з ковніром, вишиваним сірими нитками¹.

Мова угорських українців — це так зване карпатське піднаріччя червоноруського наріччя вкраїнської мови, як оприділив її покійний К. Михальчук в своїй розвідці про українську діалектологію². Угорські українці говорять од-

¹ Де Воллан Г. Угро-русскія народныя песни. Очерк быта Угорских русских. — СПб, 1885. С. 7—26.

² Автор має на увазі працю К. Михальчука: Наречія, поднаречія и говоры Южной России в связи с наречіями Галичины. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-Западный отдел. — СПб, 1877, т. 7, вып. 2, с. 453—512 (прим. — Л. Б.).

наковим наріччям з мешканцями південно-західної частини Станіславського, південних частин Стрийського, Самбірського, більшої частини Сяноцького і Новосанчеського повітів Галичини, отже, творять одну язикову групу разом з галицькими лемками. Щоб показати зразки мови й народньої поезії, наведемо кілька пісень, записаних у різних місцях Угорської Русі

I

Пійшов мій миленький за ліс, за темнький,
Та він ми принесе колачик біленький;
Пійшов мій миленький за ліс, за границю,
Та він ми принесе шовкову спідницю.
Пійшов він, пійшов він, аж ся дражка курит,
А я за ним тужу, аж ня главка болить.
Пійшов мій миленький преч на польовання,
Мене дома лишив, як би мальовання.
«Або, любцю, прийди, або ми ся присни,
Бо ми ся щось робит од жалю, од мисли».

(Крайнякська пісня, див.: Головацькій Я. Народ-
ныя песни Галицкой и Угорской Русі, т. I. С. 337—338).

II

Ой погнівавсь, тай погнівавсь
Мій милий на мене,
Осідлав коня вороненького,
Поїхав преч од мене!
Коби я мала слугу вірного,
Післала би я до нього
На Україну, на Україну,
До мого наймильшого.
Післала би я, післала би я
Слугу найвірнішого,
Най би приїхав, най би приїхав,
Бо ми тяжко без него.
Ей, воли мої, половецькі,
Чому же ви не орете?

Ах, ліга мої молоденькії,
Як ви марно гинете!
Світи, місачку, а світи лепо,
Світи, як млинське коло,
Вийди, дівчино, сама-єдина,
Поговор ко мні слово!
— Як я маю, ах, к тобі вийти
І словце проговорити,
Ей, будуть люде то говорити,
Же тя хочу любити!
— Нехай говорят і нехай судят
І по цілому світу,
Я тя любив, любити буду,
Мій предорогий цвіту!

(Записано в селі Біловіжі Пряшівської єпархії. Див.: Головацькій Я. Народня песни Галицкой и Угорской Руси, т. II, с. 704).

III

От пісня про панщину, записана в тім же самім селі:

Коли муровали білу Маковицю,
Гонили на панське убогу вдовицю,
Єдну неділеньку газду поховала,
Другу неділеньку сина породила.
В три дні по породі на панське їй гнали,
На панське їй гнали, покоя не дали.
На панське ся брала, горенько плакала,
В слезах купаного сина повивала,
На едной ручечці синочка тримала,
А з другов рученьков камени давала:
Каміня давала, горенько плакала,
Горенько плакала, озера глядала:
«Плавай же ти, сину, в глибокім озері,
Не зазнав ти отця, не зазнаш матери.
Утопит тя мати, не будеш ей знати,
Будеш там в озері, як рибка, плавати.
Ти будеш в озері, як рибка, плавати,
Я під Маківцов до смерти плакати».

(Див.: Головацькій Я. Народня песни..., т. II, с. 699—700; Де Воллан Г. Угро-русскія народня песни..., с. 158).

IV

Гей верше мій, верше,
Мій зелений верше!
Уж ми так не буде,
Як ми було перше.
Одпало яблушко
Од сладкой яблоні,
Уж ми так не буде,
Як ми було влоні.
Була я весела,
А се не в тім рочку,
Пішла ми веселость
За гору височку.
За гору височку,
За воду глубочку,
Була я весела,
Але не в тім рочку.

(Крайнякська пісня. Див.: Де Воллан Г., цит. праця, с. 225).

V

Ой вже вечір вечеріє,
Сонце над вербами:
Пускай, пане отамане,
Додому з серпами!
Ой вже вечір вечеріє,
Уже сонце низько:
Пускай, пане отамане,
Додому не близько!
Скажи мені, отамане,
Скажи мені, пане,
А хто виїде жито жати,
Коли нас не стане?

(Див.: Головацькій Я., цит. праця, т. III, с. 208).

Серед угорських українців розповсюджені варіанти тих самих пісень, що співаються і в нас на Наддніпрянській Україні, наприклад, «Іхав козак за Дунай», «Журилася попадя сво-

єю бідую», «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці», «Стукнуло, грюкнуло в лісі, Комар з дуба повалився», «Ой, ти дівчино, зарученая», а на галицько-угорській границі, серед лемків записано навіть пісню про Саву Чалого¹ — найкращий доказ суцільності й нероздільності українського племені од Кубані до Тиси!

Дуже цікаві деякі угро-українські приказки, в яких позначилися й відносини наших закарпатських земляків з їх найближчими сусідами: «Душа спати не ходить», «Біда чоловіка найде, хоч і сонце зайде», «Жид і молячися учиться обманути», «Волох у два роти: одним їсть, другим бреше», «Біда з бідую ходить, а мадяр сам по собі»².

Культура і просвіта серед народньої маси на Угорській Русі стоять дуже невисоко — наслідком тяжких історичних обставин і невідрадого політичного й соціально-економічного стану в сучасності, про що будемо говорити нижче. Школи з чистою народною, рідною усім мовою, немає. У середніх і у вищих школах наука ведеться «язичієм», мішаниною слів церковно-слов'янських, українських і московських. Та й тих шкіл дуже мало: спеціально українських маємо тільки дві духовні семінарії — у Пряшеві і в Ужгороді, школу для дяків в Ужгороді, приют для хлопців-сиріт в Ужгороді і для дівчат-сиріт в Мукачеві. Народних шкіл коло 500 (на 2918 сільських громад з присілками) та й то не чисто українських, а мішаних українсько-мадярських. Отже, не дивно, коли серед угорських українців

¹ Головацький Я. Цит. праця, т. II, с. 723—724.

² Де Воллан Г. Цит. праця, с. 6.

писати й читати по-українськи уміє мужчин 7%, а жінок 4%; тільки читати: мужчин 1,5%, жінок 2%. Зовсім неписьменних серед дорослих мужчин 41%, серед жінок 45%. Щодо освіти українці на землях колишньої Угорщини стоять на останньому місці, навіть після румунів. З дітей, обов'язаних ходити до школи, на 134 280 ходило в дійсності 52477, себто 39,09%. По-мадярськи вміло говорити тільки 25 000 українців, а трохи менше число мадярів уміло говорити по-українськи (по відомостях 1900 року)¹. По всій імовірності це ті ж самі українці, які помадярилися. Інтелігенція здебільшого говорить тільки по-мадярськи.

Коли культурно-політичне становище угорських українців дуже невідрадне, то ще більш сумно виглядає їхнє становище економічне. Головним заняттям українського населення єсть сільське господарство, з якого живе 99% усієї української людності (95% усієї людності в краю взагалі). Інші заняття так мало розповсюджені, що в соціальній структурі не грають майже ніякої ролі. Що стосується землеволодіння, то великі маєтки складають 0,2%, середні господарства — 0,6%, дрібні — 99% від усього числа господарств. Що ж до свого обсягу, то ці категорії стоять між собою в такій пропорції: 50%, 5% і 45%. Техніка і культура хліборобства дуже примітивна, особливо на півночі і на сході².

Тяжке економічне становище угорських ук-

¹ Томашівський С. Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики. //ЗНТШ. т. LVI, с. 44—45.

² Томашевський С. Угорская Русь. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб, 1916, т. II, с. 426.

раїнців при кінці XIX століття, а це становище мало чим змінилося й досі, найкраще змалював урядовець угорського правительства Едмунд Еган, один з дуже нечисленних щирих прихильників українського народу серед мадярів (Еган помер в 1901 році), в своїм меморіалі на ім'я угорського міністра хліборобства. Меморіал цей видав із своєю передмовою. В. Гнатюк в українському перекладі¹, і з нього ми беремо найяскравіший матеріал для характеристики економічної неолі угорських українців та з'ясування її причин.

Головну причину цієї неолі українського селянства на Угорщині Еган бачив у ненормальному укладі аграрних відносин. Власті, які ці відносини упорядковували, держалися букви закону і не брали на увагу господарських потреб селянина. Вони не питалися, з чого селянин, прив'язаний виключно до землі, буде жити? У селян забрали сіножаті, пасовища і навіть почасти ті ґрунти, які вони вживали перед тим, як спільну з поміщиком власність. Правительство не установило ніяких законів проти спекуляції землею і проти роздроблювання земельних ґрунтів. Отже, не диво, каже Еган, що ціле угорське Підкарпаття заселене тепер хліборобським пролетаріатом, в якого нема відповідних просторів землі, щоб з того можна було прожити. Цей зuboжілий селянин міг би собі найти відповідно до кліматичних обставин прожиток в годівлі худоби, але для цього не стає в його ні сіножатей, ні гірських полонин для випасу. А наймати це

¹ Еган Е. Економічне положення руських селян на Угорщині. — Львів, 1901.

може він тільки через посередника, який бере собі за те більшу частину зиску.

Фабричного промислу в цих сторонах немає ніякого. Нема й ніяких копалень. Домашній промисел, що обмежувався вовняними виробами для власного вжитку, зовсім щез, бо ніде овець годувати. Селянин купує вже крамничну одягу для себе. Адміністрація дуже мало дбає про школу, про дороги, лікарську допомогу, про контроль над нижчими агентами власті, які в глухих гірських околицях дозволяють собі всякі надужиття і визискують населення безбожно.

Ці обставини, — каже далі Еган, — витворили таке явище, що на переважно хліборобній Угорщині умирає хліборобський нарід. «Український селянин не бачить круглий рік ні м'яса, ні яйця, хіба що вип'є кілька крапель молока, а у велике свято з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його стравою звичайно єсть вівсяний ощипок, і, коли стає, картопля. Не дивно, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих, кріпких та здорових, на українському Підкарпаттю зустрічаємо малокровні, марні, пожовклі мари, безсилі, хиткі, нездатні до військової служби, карликуваті, золотушні, віддані з одчаю п'яцтву, зниділі, лінівні, темні. Одчай бере дивитися на цей вимираючий нарід. Нині можна б навіть предсказати день, коли останній українець втече з краю. Досі не знайшлось, одначе, хоча б двох-трьох людей, які занялись би поліпшенням долі цих пролетарів. Нє занялись, бо й не могли занятися, коли зважимо, що цей бідний та темний нарід наскрізь лиш хліборобський, дістався в руки найсильнішому

й найпроворнішому торговому елементу в Європі — жидам. Маючи всякий «гешефт» в своїх руках, вони орудують цілим життям селянина, всім річним його заробітком, всею його будучиною. Селянин став тут невільником цих торговельників у повнім значінню слова¹. Лихварство розповсюджено в краї страшенно. Найнижчий процент, який бере собі лихвар з селянина, — 30%. За всяке посередництво жид бере собі левину долю зиску. Підкупство урядовців і суддів це таке тут звичайне діло, що рідко коли селянин в справі з жидом прийде до свого права. Кожного вони вміють підкупити. Непідкупного ж тероризують навіть погрозою смерті.

Еган дуже песимістично дивився на будучність українського народу на Угорщині: «нарід, — казав він, — що немає ні землі, ні худоби, якого доля лежить в руках у лихваря; нарід, що залежить від гумору і сваволі цього лихваря; нарід, якого навмисно споїли і деморалізували, якому вже ні священник, ні вїйт не можуть прийти на поміч, а якого всякий адміністраційний урядник використовує і кривдить; нарід, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки — цей нарід буде поволі занепадати матеріально і морально чимраз нижче, поки не загине зовсім»².

Біда та злидні примусили угорських українців уже з початку 80-х років XIX століття шукати щастя-долі за морем. Багато людей почало виселятись до Америки. Там, на нових землях, вони робили враження найбільш темних,

¹ Еган Е. Цит. праця, с. 14—29.

² Там же, с. 36.

найбільш убогих і пригночених з-поміж усіх емігрантів, які приїздили з Австро-Угорщини. Уже в 1897 році угорських українців було в Америці коло 100 000 людей, а тепер усіх їх там буде понад 130 000. Серед їх дуже рано почався рух на користь переходу на православ'є. Цей рух дуже піддержував російський Синод, який посилав до Америки своїх місіонерів, передавав туди гроші і навіть видавав «на малоросійском наречіі» газету «Світ», щоб вести через неї свою пропаганду. Не зустрічаючи ні в кого ні допомоги, ні співчуття, українські емігранти з Угорщини радо горнулись до православ'я, яке давало їм моральну і матеріальну поміч. Розуміється, поруч з православ'єм йшло й обрусіння та ширення політичного москвофільства¹. Як побачимо нижче, американські українці відіграли значну роль у справі теперішнього прилучення Угорської України до Чехословацької республіки.

Тяжке становище української людності звернуло, нарешті, до себе увагу мадярського громадянства і правительства, і воно в кінці 90-х років XIX століття, в значній мірі під впливом тільки що зазначеного меморіалу Егана, вжило деяких заходів для піднесення економічного стану населення на Угорській Русі. Мадярська преса підняла цілу кампанію, щоб змусити правительство вжити скорих і рішучих заходів для допомоги української людності Прикарпаття. Це підбадьорило самих українців. 9-го березня 1897 року депутація з 20 українців під проводом єпископа Фірцака

¹ Стрипський Г. Угорські русини і словаки в Америці //Житте і Слово, 1897, кн. IV, с. 414—420.

приїхала до Будапешту і побувала у всіх міністрів, подавши кожному меморіал, де були списані найпекучіші потреби українського населення і способи, якими, на думку депутації, можна було б потреби задовольнити. Міністри прийняли депутацію прихильно, а міністр-президент Банфі запевнив, що він зробить усе, щоб задовольнити бажання українців¹. Фактично певні реформи для поліпшення матеріального побуту українського населення провів міністр хліборобства Дарані. Його заходами було найнято за правительственною допомогою землю для кількох тисяч малозаможних селянських родин в Березькому повіті, найбільшому з-поміж усіх повітів Угорської Русі. Потім така сама допомога була поширена й на повіті Марамороський, Ужгородський і Земплинський. Було видамо спеціальні закони про лихву. Щоб піднести дрібний промисел, було відкрито кілька промислових шкіл для селянських дітей і улаштовано господарські курси для дорослих. Заведено було позичкові каси дрібного кредиту. В 1889 році було відкрито 27 кас по селах. Для поліпшення худоби було привезено кілька сот голів расової худоби і розподілено по селянських господарствах. Так само привезено й ліпші породи збіжжя для піднесення рівня агрокультури, дуже низької на цілій Угорській Русі. На урядовий кошт розпочато було видання популярної тижневої газети «Неділя» на досить чистій народній мові. Наслідком цих урядових заходів було й деяке оживлення серед самої люд-

¹ Гнатюк В. Угро-руські новини //Житте і Слово, 1897, кн. II, с. 126.

ності, певний рух до організації самопомоги. Було заведено кілька спілкових крамниць по селах, заложено кілька десятків читалень. Але весь цей рух через егоїзм і байдужість інтелігенції не мав ширшого розмаху, а для поліпшення економічного стану людності треба було радикальних реформ і взагалі зміни усєї системи урядової мадярської політики щодо Угорської Русі.

Коли оселились українці на Закарпатті, докладних відомостей про це ми не маємо. У всякому разі вони з'явились тут не пізніше, як угри, отже, не пізніше кінця IX віку. Коли прийшли зі сходу угри, то вже застали тут українців. На протязі XII—XIII століть не раз бувало, що українці більшими групами приходили на Закарпаття й оселялися тут. Цьому сприяли й династичні зв'язки українських князів з угорськими королями, починаючи ще з Великого князя Ярослава. Коло 1100 року угорський король Коломан оженився на Преславі, дочці Святополка київського, і з нею на Угорщину прийшло багато українських родин. Такі переселення бували й за часів королів Андрія II (1205—1235), Бели IV (1235—1270) і Володислава (1272—1290). Угорські королі, загорнувши під свою владу землі на захід від Карпат, не раз пробували опанувати й Галичину. Внутрішні усобиці, якими багата була історія Галицької України, в другій половині XII і в XIII віках давали угорським королям добру нагоду встрявати у галицькі справи. Бували моменти, коли їм удавалося засісти на галицькому столі. Так, король Андрій захопив був на початку XIII ст. збройною силою Галич

і прийняв титул «короля Галичини й Володимирії». Трохи згодом він посадив був на галицькому столі свого малого сина Коломана. Галичани таки вибили угрів, але цей час короткого панування угорських королів став кілька сот літ пізніше основою «історичного права», на підставі якого Австро-Угорщина прилучила до себе в 1772 році Галичину.

В кінці XIII століття, коли Угорщина на якийсь час підупала, то галицькі князі своєю чергою пробували прилучити до себе й закарпатські землі. Останній раз спробу прилучити Галичину до Угорщини зробив король польський і угорський Людовік у кінці XIV віку. Після того між Галичиною і Угорщиною утворилася погранична лінія, яка збереглася до наших часів.

У 1339 році на Угорщину прийшов з цілою дружиною подільський князь Федір Коріятович, племінник славного литовського князя Ольгерда. Він княжив перед тим якийсь час на Поділлі, але звідти його вигнав литовський князь Вітовт. Тоді він рушив за Карпати. Угорський король Карл I дав йому в державу Мукачів, зробив Березьким намісником, і він тут дожив свого віку. Це, мабуть, було останнє переселення українців за Карпати більшою групою. Пам'ять про князя Федора Коріятовича довго зберігалася серед місцевого люду.

Закарпатська Україна вже в XII—XIII ст. була поділена на столиці або комітати, до яких увійшли не тільки чисто українські території, але й мішані зі словацьким, мадярським та румунським населенням. Це позбавляло український народ почуття національ-

ної єдності й суцільності. До XVI століття українці не зазнавали від мадярів якогось особливого національного утиску. Потомки старих княжих і боярських родів служили при дворі угорських королів і займали часом високі посади. Але згодом вищі класи українського населення помадярилися, покатоличилися, і українська народність була представлена тільки сільською масою та нижчим духовенством. Селяни опинилися в становищі кріпаків, і навіть сільське духовенство мусило відбувати панщину.

В церковному відношенні угорські українці довго жили спільним життям з Галичиною і, не маючи своїх власних єпископів, підлягали перемишльському владіці. Релігійними осередками Угорської Русі були монастирі св. Миколая в Мукачеві і св. Михайла під Мараморшем¹. Мукачівський монастир був заснований ще в XIV столітті Федором Коріятовичем. Так само в XIV столітті, а, може, й раніше був заснований і Михайлівський монастир. Самостійна єпархія на Угорській Русі появилася в Мукачеві при кінці XV ст. Вона обіймала собою весь край.

Просвіта на самій Угорській Русі в той час стояла не дуже високо: книжки привозилися з Галичини, а священики також добували освіту у Галичині і навіть Молдавії. Просвітний рух, який з великою силою обхопив західну Україну в кінці XVI ст., знаходив дуже слабкий відгомін на Угорській Русі. В половині XVII віку мадяри заходились заводити серед українців унію. Але народ кріпко держався право-

¹ Ідеться про Грушівський монастир (прим. — Л. Б.).

славної віри й чути не хотів за унію, сама назва її була йому огидна. Коли один із місцевих мадярських магнатів Гомонай почав ширити в другому десятилітті XVII ст. унію в своїх маєтках, де було до 70 парафій, і коли духовенство під натиском пана вже було пристало на унію і закликала до себе з Перемишля уніатського єпископа Крупецького, народ повстав, побив попів і трохи не вбив самого Крупецького. Але католицьке духовенство й магнати не переставали ширити унію, прихильючи до неї православне духовенство обіцяючи різні льогот, а головне, тим, що воно буде урівняне в правах із духовенством католицьким і увільнене від панщизняних обов'язків.

У 1649 році прихильники унії з-поміж духовенства зібрались в місті Ужгороді і постановили, що приймають формально уніатський обряд. Це було якраз у тому році, коли національний рух на Наддніпрянській Україні досяг своєї найвищої точки, коли козаччина докотила свої хвилі аж до Галичини. Але на Закарпатську Україну не доходили відгуки цього великого руху, вона давно вже жила своїм відокремленим життям. В 1652 році папа затвердив перехід на унію закарпатських українців.

Однак й потому справа унії не пішла так гладко, як того хотілося її прихильникам. Ще зосталось чимало духовенства, яке разом з народом держалось православ'я. Знов-таки угорські протестанти піддержували православних українців у їхній боротьбі за віру, і ще довгий час на Угорській Русі було двоє владик: православний і уніатський. Мукачівський монастир довго залишався в руках православних

і носив на своїй церкві напис про своє відновлення руками православних, за допомогою молдавських воевод:

Феодор Каріатович князем бил,
За отпущеніе грѣхов монастир зробил,
Древяна церква от віку зоставала,
А теразнейшого року 1661 каменная стала,
През Константина воеводу молдавского
З Неделею на имя госпожею его.
Владикою на той час Іоанникій зоставал,
Зо Мстичова (свого маєтку. — Д. Д.) о том
ся пильно старал¹.

Тільки в 1680-х роках, коли Австрія твердо ногою стала в східній Угорщині, унія за допомогою австрійського уряду стала певніше поширюватися в західній частині Угорської Русі, хоч поширювалася, як каже проф. Грушевський, не стільки добрими способами, скільки насильствами, воєнною силою і різними тяжкими карами проти тих, що вертались у православ'я. У XVIII столітті унія вже твердо укріпилась в Мукачівській окрузі, але в Марамороші, по сусідству з православною Молдавією, православні владики держались аж до 1735 року. Та й пізніше тутешні священики ще довго висвячувались у православних молдавських владик. В 1760-х роках востаннє прокинувся рух у народі проти унії в Марамороській околиці. Австрійський уряд мусив звернути пильну увагу на цей рух і дошукуватися його причини. Представники місцевої адміністрації вказували як на причину цього руху, на тяжке матеріальне становище нижчого ду-

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України-Руси. — К., 1912, С. 441.

ховенства, на його неосвіченість. Тоді австрійське правительство заходило коло піднесення морального і матеріального становища уніатської церкви на Угорщині. Мукачівська єпархія була увільнена з-під зверхньої власті католицького єпископа. Уніатське духовенство було урівняне у правах з латинським.

Новий єпископ Мукачівський Андрій Бачинський (1772—1809) дуже діяльно заходився коло піднесення свого духовенства. Вля нього зібралася громада доволі освічених, як на ті часи, людей, які помагали йому в культурно-просвітніх заходах, і з-поміж яких вишло чимало замітних діячів не тільки на Угорській Русі, але й у Галичині і навіть далекій Росії. Так само широко дбали про освіту своїх земляків і піднесення їхнього культурного рівня наступники Бачинського єпископ Олекса Повч (1817—1831), який завів виклади українською мовою в Мукачівській семінарії, і Василь Попович (1837—1864), який дуже багато зробив для поліпшення матеріального добробуту української шкільної молоді.

Ще в 1750 році в Мукачеві було засновано богословську школу. У 1778 році її переведено до Ужгорода, де вона дістала характер духовної семінарії. Виклади відбувалися тодішньою книжною мовою, і аж тільки в 1809 році заведено виклади латинські. У 1774 році, раз по прилученню Галичини до Австрії, правительство заснувало у Відні генеральну греко-католицьку семінарію при церкві св. Варвари, через що її прозвали Барбареум. Вона призначалася для вищої духовної освіти українців Галичини й Угорщини. Щороку з галицької і мукачівської єпархій висилали до Відня

по 26 молодих людей, які не тільки слухали найкращих столичних професорів, але мали змогу брати участь у культурному житті столиці, знайомитись з різними націями, їх історією та життям, а це дуже впливало на поширення їх власного світогляду. Цей Барбареум проіснував десять років, коли замість нього в 1784 році засновано університет у Львові для всіх українців Австро-Угорщини. При університеті засновано генеральну семінарію для богословської освіти. Але в 1803 році Барбареум було відкрито знову.

Ці просвітні заходи мали свій вплив на загальне піднесення культурного рівня на Угорській Русі. З-поміж місцевих українців почали виходити освічені люди, вчені і письменники. Коли скоро по відкритті Львівського університету цар Йосиф II дозволив, щоб замість німецької та латинської мови на богословському та філософському факультетах наука відбувалася українською мовою, то зараз же знайшлися і професори, які могли питати по-українському. Серед них були два угорських українці: Іван Земанчик і Петро Лодій. Цей Лодій був потім професором у Росії. Крім цього, ще декілька угорських українців зробили собі наукову і літературну кар'єру в Росії. Це Балудянський, що був першим ректором Петербурзького університету; Орлай, директор Ніжинського ліцею; Венелін, відомий вчений-славист; брати Кукольники — російські літератори, та інші. Але цей умовий рух був неглибокий, він зачепив тільки верхні круги і не торкнувся народньої маси. Тим більше, що його діячі не вміли поставити своїх національних змагань на народному ґрунті, а в сво-

їх літературних заходах — опертись на стихії живої народної мови.

Наступив 1848 рік, який приніс фатальні наслідки для угорських українців. В цьому році, скоро після революції у Відні проти старого абсолютизму, мадяри підняли повстання, щоб добути собі незалежність од Австрії. Тоді австрійський уряд, щоб урятувати цілість держави, рішив опертись в боротьбі з мадярами на подавлені ними народності — на хорватів, словаків, українців. Він дав їм різні пільги, щоб вдержати їх на своїй стороні і навіть знайти серед їх оружну поміч. Але всього цього було мало. Мадяри брали гору і вже загрожували самому Відню. Тоді російський цар Микола, який з тривогою дивився на революцію в Австро-Угорщині, рішив піддержати «законний» лад і правительство та вислав на поміч Австрії стотисячну армію, яка перейшла через Галичину й Карпати і в 1849 році вступила на Угорщину. Саме тоді серед угорських українців знайшовся дуже сміливий і одважний чоловік, який зумів собі придбати дуже впливове становище і стати на чолі всього руху серед своїх земляків. Це був Адольф Добрянський.

Син священика Пряшівської єпархії, він народився у 1817 році, здобув вищу освіту в університеті та гірничій академії, і ще студентом виробив собі погляд, що будучність Угорської Русі лежить у повному засвоєнні російської мови, культури і як найтіснішому зближенні з Росією. Обставини склалися так, що якийсь час йому можна було свої мрії перекладати в практичне життя. Коли почався революційний рух в Угорщині, він, як відомий

уже москвофіл, утік до Галичини і тут на зборах «Руської Головної Ради» виступав як репрезентант Угорської Русі.

Коли московський цар Микола вислав військо для приборкання мадяр, то Добрянський прийшов на Угорщину з московською армією як австрійський імператорський комісар при ній. Угорське повстання було задавлене москалями, і австрійське правительство дуже суворо покарало мадярських патріотів. Багатьох було покарано на смерть, багато утекло з краю. Добрянський, який мав велику популярність серед своїх земляків, організував угорську інтелігенцію і намовив її вислати до цісаря депутацію з проханням виділити територію, заселену українцями, в окрему округу, призначити на ній на урядові посади тільки українців, запровадити в урядових інституціях діловодство українською мовою, завести в школах навчання українською мовою, заснувати в Ужгороді українську академію і т. п. Цісар прийняв депутацію дуже прихильно. Добрянського було призначено намісником (наджупаном) чотирьох комітетів, у яких здебільшого жили українці, і він заходився заводити свої реформи. Завели українську мову в діловодстві, ужгородській гімназії, на табличках з назвами вулиць. Правда, це не була народна українська мова, а книжне «язичіє», мішанина слів слов'янських, московських, українських, яка вживалась в письменстві й у церковних справах Угорської України. Але все ж таки й це піднімало дух українського громадянства й народу на Угорщині. Та всю справу поспувало москвофільство Добрянського: він занадто виявляв себе прихильником Росії

й усього російського. Це не могло подобатися ні австрійському урядові, ні, тим більше, мадярам, які скоро оправились після погрому 1849 року і знову почали забирати до своїх рук силу в країні. Вони зненавиділи Росію і все, що було з нею зв'язане. «На українців мадяри перенесли всю ненависть, якою палали до росіян за погром 1849 року. Нищити українців зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським, дарма, що сповнювання цього обов'язку вело за собою економічну руїну, духовну темноту і безпомічність півмільйонної маси народу; виключало від цивілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіння українську інтелігенцію, а найпаче ту її часть, що з покликання свого повинна би стояти на сторожі гуманності і етичних ідеалів — духовенство вище і нижче»¹. Добрянського скоро усунули з посади, а за тим почали скасовувати і його реформи. Добрянський служив якийсь час в центральних австрійських інституціях. Року 1868 його вибрали з Сороського комітату послом до угорського сойму. Але йому не вдалося нічого зробити для своїх земляків через те, що мадяри вважали його за явного москвофіла і провалювали його проекти. Тоді він покинув Угорську Русь і переніс свою діяльність до Галичини, де працював увесь час в москвофільському дусі. Помер Добрянський у 1888 році².

Мадяри, добувши знову силу в країні, взя-

¹ І ми в Європі //Житте і Слово, 1896, кн. I, с. 4.

² Дата смерті вказана помилково. А. Добрянський помер у 1901 році в Інсбруку (прим. — Л. Б.).

лися за мадяризацію своїх «інородців»: словаків, румунів, а особливо українців. Інтелігенція українська не могла їм дати одсіч. Її було мало, вона була слабка, а, найголовніше, — вона свій культурний рух оснувала не на народному ґрунті, а на елементі російському, чужому для місцевого жителя і місцевих обставин. Росія заїмпонувала українській інтелігенції на Угорщині своєю мілітарною силою, своїм державним блиском. Їм, що звикли жити в пригнобленні й поневірянні. Ось вони почали обертати свої очі виключно до цієї Росії, від неї сподіваючись порятунку, на неї покладаючи всі свої надії. Але їй довелось познайомитись і стикнутися з Росією офіційною, зверхньою, яка справді здалеку здавалася такою пишною і принадною. Демократичні ідеї відродження своєї народності через прищеплювання їй передових ідей свого часу в формі національного письменства на народній, зрозумілій широким масам мові, — не встигли ще доторкнутися Угорської України, хоч вони вже пустили свої коріння і на російській Україні і в Галичині; а тим часом перед її зором став пишний образ російської літератури, яка була таким контрастом до її власної мізерії. Певна річ, що з цієї літератури угорські українці черпали думки і образи не Пушкіна та Гоголя, але Державіна й Карамзіна, та просто пересаджували їх на свій ґрунт, потішаючи себе ілюзією, ніби вони творять справжню національну літературу. В цьому піддержували їх і казенні російські патріоти, вчені «слов'янофільського» напрямку, які встигли зав'язати зносини з угро-українською інтелігенцією.

Український національний рух у Росії та й

у Галичині був ще занадто слабкий, щоб простягти руку помічі своїм угорським землякам, а в найближчій до них Галичині до того ще і в самій панувало москвофілство. Отже, не дивно, що українська інтелігенція на Угорщині, не зумівши опертись на народну стихію, не маючи постійної твердої допомоги збоку, дуже скоро почала мадяризуватися, а та, що ще признавалась до «руської» народності, перебувала у крузі перестарілих ідей і поглядів, далеких од усякого демократизму і дійсного націоналізму. Коли в половині 70-х років Драгоманов, мандруючи по Угорській Русі, висловив своє здивування одному з таких діячів — Гемичкову, чому вони не пишуть на живій народній мові, то цей йому відповів: «Вы хотите от нас, чтобы мы писали языком слуг, но литература пишется везде для господинов».

Ця література, яку витворила угро-руська інтелігенція і якою вона думала годувати свій народ і задовольняти його духовні потреби, дійсно була мертвою і по своєму змісту і по своїй формі. Періодичні видання почали виходити на Угорській Русі доволі рано: в 1856 році почала виходити «Церковная Газета» (виходила по 1858-й рік); потім «Церковный Вестник» (1858), «Свет» (1867—1871); «Новый Свет» (1871—1872); «Карпат» (1873—1876), «Листок», що виходив більше десяти років, починаючи з 1885 р.: «Газета для народных учителей»; «Щотижденне виданіє для дѣтских пріютов, народных и міщанских школ в Угорщині» (виходила в 1873 році). І мова, і зміст, думки і напрям цих видань були сухі та мертві, нікого не могли вони ні зацікавити, ні заохотити. Така була й уся взагалі література,

витворена на Угорській Русі на протязі XIX століття, особливо після того, як там твердо укорінилось політичне і національне москвофілство.

Як ми вже згадували, часи коло 1848 року і скоро по тому були добою найбільшого підйому національного і взагалі умового руху серед угорських українців. Які ж люди були представниками того руху, які думки, які ідеї висловлювали вони, в яку форму ті думки вдягали? Придивимось трохи до цих людей.

Одним з перших угро-руських діячів, які виразно і свідомо стали насаджувати на Угорській Русі московську мову в письменстві, був священник Іван Раковський (1815—1885). Од 1844 до 1850 р. він був віце-ректором Унгварської семінарії, а потім кілька років перекладчиком «Вістника державних законів» на українську мову, де замість української, він завів чистісіньку московську мову. Одночасно почав він видавати «Газету церковную», про яку один з авторів, що писали про Угорську Русь, каже, що «от этого издания так и веяло духом православія і благорасположенія к Россіи». Він видав у Будапешті «Грамматику русскую» Духновича, змінивши без дозволу автора правопис книжки, «на основаніи чисто-русской орфографіи», чим Духнович був дуже обурений. У своїй літературній діяльності Раковський доводив, що угорські русини і москалі — це один народ, і що на Угорській Русі українством і не пахне.

Тільки що згаданий Олександр Духнович (1803—1865), священник, був великим добродієм сиріт і бідних дітей, але разом з тим він займався і літературою, склав «Буквар», моли-

товник «Хліб души», далі — «Короткій зем-
лепис», «Литургическій катехизис», альманах
«Поздравленіе Русинов на 1851 и 1852 года»,
драму «Добродітель превышает богатство»,
«Сокращенную грамматику русскаго языка» і
т. ін. Щоб показати, яка то була «русская»
мова Духновича, про яку він щиро думав, що
так само балакають і пишуть в Москві і Пе-
тербурзі, наведемо уривок із зложеного ним
«Русского маршу»:

Русски дети, вам светает,
Уж зорничка всходит вам,
Слава мати вас витаает
И зовет к своим рядам.
Ноже, хлопцы, в раз
Поставайте в Божий час,
Скоро, скоро под знамя
Ставайте в Боже имя,
Летите на славы двор,
Ставайте в раз под прапор.
Бодро, крепко, храбро, сильно,
Ржавый в руку берите зброй,
Безустрашно и правильно,
Отважно грядете на бой!

Співробітником Духновича був другий свя-
щенник Олександр Павлович, який писав
страшним «язичієм» різні статті, вірші, оди.
От, наприклад, його «Новая ода к старой ре-
веренде»:

Реверенда! Ты старый, ты верный друг мой,
Двадцать пять годов жили мы в купе!
Жаль! Ты пойдешь уж в заслуженный покой,
Увы! Как горько мне при сей то разлуке!
Я долго жил, лечал во сладкой надее,
Что пробродя житья бурное море,

¹ Див.: *Лукич В.* Угорська Русь // Ватра, 1887,
с. 194.

Лягнем мы раз вместе во одной могиле,
Чтоб так верных друзей было обще горе!..
Сверх же того была моя ряска долга
Покрывалом многих нежных недостатков,
У мя — так немножко — крива одна нога,
Ряска же укрыла ю от насмешных взоров;
Сталось и то нераз, что продерлись штаны,
Иль вставил я на них побольшии платки;
Она заслонила сии штанов тайны,
Отбив от мя чрез то колячия шутки!

Така була мова, такий був дух того пись-
менства, яке утворювали угро-руські прихиль-
ники «общерусскаго единства». Вони закла-
дали товариства, видавали часописи, але й там
віяв той же дух мертвяччини й одірваності од
народного ґрунту, що був тут же у їх перед
очима, як і в тих поезіях Духновича й Пав-
ловича, що ми їх тільки що навели. В 1851 ро-
ці у Пряшеві було засновано «Пряшевское Ли-
тературное Общество», а в 1866 в Ужгороді
було заложене «Общество св. Василя Велико-
го», де головою вибрано Добрянського, а йо-
го заступником Раковського. Воно зробилось
розсадником москвофільства, за що одержува-
ло з Росії від слов'янських «благодиритель-
них» комітетів допомогу грішми й книжками.
«Общество св. Василя» видавало газету
«Свет», різні підручники, календарі, молитов-
ники — і все такою мішаною, дивовижною мо-
вою, яку б ні один народ у світі не признавав
би за свою живу мову. Другі товариства, зас-
новані пізніше, як от «Русская Беседа» в Уж-
городі з 1867 року, «Общество Народный
Дом» там же, але всі вони ледве-ледве живо-
тіли серед загальної апатії угро-руського на-

¹ *Лукич В.* Цит. праця, с. 194—195.

роду, який в усіх цих заходах своєї інтелігенції не знаходив для себе ніякої реальної науки, ніякої духовної поживи. Що більше, сама угро-руська інтелігенція, дуже нечисленна і розкидана по окремих містах, не могла задовольнитися тією стравою, яку підносили їй Духновичі, Павловичі, Гомичкови та ін.; вже через мадярське письменство вона могла ближче вийти в стичність із загальнолюдською думкою і культурою. Не дивно, що вона по волі й не по волі почала мадярщитись. Уже Гомичков, який 13 років редагував газету «Карпат» у москвофільському дусі, так що його біограф ставив йому в заслугу (помер він у 1886 році), що «у нас на Угорской Руси не привилась фонетическая орфография и что у нас нет «народовцев». Цей Гомичков під кінець став мадярофілом і одержував на свою газету підмогу від мадярського уряду. А його епігони дописались в тому ж «Карпаті» до того, що почали одрікатися навіть од спільності з «Русью». В числі 6 «Карпата» за 1884 рік було видруковано:

«Большекратно объявили мы уже, что мы не признаем какую-то политическую область в Угорщине с названием «Русь»; пусть любитесь «Слову» (львівська москвофільська газета. — Д. Д.) как ему угодно, но угорские дописатели таким названием делают нам весьма неблагодарную услугу, так как доложение слова «Угорская» не в состоянии отдалити какое-то подозрение за панславизмом, находящееся в слове «Русь», напоминающем на Россию, а то и тем больше, что в Москве является временнопись известного панслависта Аксакова под титлом «Русь». А мы не принадлежим к сей Ру-

си, но считаемся народом, принадлежащим к короне святого Стефана, и в найтеснейшем связке к Угорщине — из сего точки зрения и не имеем той амбиции, чтобы считаться к теми дописователями, которые в «Слове» хотят представить «Угорскую Русь», которая на деле не существует и в Угорщине существовать не может»¹.

З початку 80-х років бачимо ніби якийсь зворот до народної мови. Мадярський міністр народної освіти звелів переглянути книжки, які вживались як підручники в угро-руських школах і наблизити їхнє «язичіє» до народної живої мови. Наслідком того було видано «Читанку для народных школ. Первый том. Руська азбука и перва читанка для первой класы народных школ. Ведля мадярской азбуки... переробив Ласлов Чопей. Во Будапеште, 1881» і другий том, зложений Яношем Гашпаром і виданий у 1883 р. Той же самий Ласлов Чопей видав перший раз на Угорській Русі р. 1883 «Русько-мадярський словарь», в передмові до якого перший раз на Угорській Русі поставив тезу, що «руський язык е самостоятельный, и не може ся держати наречием российского». Може бути, в зв'язку з цією новою течією в письменстві виник і певний рух серед угро-руського народу, — проби організації товариств для боротьби з пияцтвом і для розумної розваги, що почали засновуватися за приводом ужгородського українця Івана Колесаря².

Але угро-руські москвофіли не вважали свою справу за програму. Вони заложили у

¹ Лукич В. Цит. праця, с. 202.

² Лукич В. Цит. праця, с. 204—205.

1885 році в Ужгороді двотижневик «Листок» під редакцією священника Єв. Фенцика в чисто «объединительном» дусі. Щодо мови, видавці у «Воззванні к подписке» заявили: «Языком нашим будет общепринятый литературный русский, образованный на основании церковнославянского. Всякую путаницу и мешанину в этом взгляде бросим прочь, послану цель наша: образовати, називати, а не путати, мешати и разрушати».

«Листок» повів боротьбу проти народної мови, проти українства. Один вигляд українського фонетичного правопису примушував цих засліплених людей тремтіти. У своїх писаннях вони не раз виступають проти фонетики, наче проти якоїсь найтяжчої небезпеки для «руссаго» народа. «Листок» виходив до кінця 90-х років, коли упав серед загальної байдужості й апатії.

З того часу, як на Угорщині в 1867 році введено конституційний лад і почав існувати угорський сойм, угорські українці майже ніколи не посилали туди депутатів, які б виступали під національним українським прапором. Навіть, коли в послі проходили не чужинці (мадьяри або словаки), а свої ж таки українці, вони вписувались до мадярських партій у сойм і публічно виступали, як мадьяри.

Так, у 1905 році до реформованого угорського парламенту всі мадярські «іногородці» — словаки, серби, румуни, не вважаючи на правительственный терор, зуміли вислати більш 20 своїх послів, які склали в соймі коаліцію, котра впливала на політику і зменшувала мадярську перевагу. Вислали й українці своїх представників: священників Михайла Артима й

Андрія Дудича та суддю Юрія Негребецького. Але всі вони вписались до мадярських соймових клубів¹.

Тоді як угорські і галицькі москвофіли, піддержувані певними кругами в Росії, невпинно вели свою пропаганду на Угорській Русі, ширячи погляди про «єдність Русі» од Карпат до Урала, про однаковість «русскої» мови, українці і в Галичині, і в Наддніпрянській Україні звертали дуже мало уваги на своїх закарпатських земляків, і не робили скільки-небудь серйозних спроб зав'язати постійні і тривкі відносини з ними. Зайняті своїми власними справами, вони не могли, а часом і не уміли підійти до угро-руських земляків. Ті взаємини, які були між угорськими й галицькими українцями на полі шкільництва, коли галичани вчилися в угро-руських школах (наприклад, Могильницький, Головацький, Пелеш, Сембратович), і навпаки, перервались з 1867 року, коли на Угорщині почалась мадяризація шкіл, а знов у Галичині — полонізація.

Перший звернув увагу українського громадянства на Угорську Русь та її тяжку долю, як ми вже згадували, М. Драгоманов, котрий особисто побував тут в половині 70-х років. Він на власні очі побачив темноту і безпорадність народу, інертність і нікчемність його інтелігенції, особливо духовенства, застій і мертвяччину в культурному житті. Він перший з'ясував причину панування москвофільства на Угорській Русі, як наслідок спеціальних умовин її розвитку. «Москвофільство на Угор-

¹ Гнатюк В. Из украинских провинцій Венгрии //Украинский Вестник, 1906, № 5, с. 299.

щині, — писав М. Драгоманов у «Австро-руських споминах», — ще натуральніше діло, ніж у Галичині, хоч ще паталогічніше, воно там далеко чесніше, бо туди рубель ще менше доходить, ніж в Галичину... Націоналізм угро-руський мусив узяти форму москвофільську власне тому, що він був і є чистим націоналізмом без примішки соціальної. Такий націоналізм завсідги тягне до держави, а не до народу — і, коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурзька єсть, то архи-натурально, що націоналісти угро-руські потяглись думками до сеї держави. До того ж і в історії Угорської Русі не було і таких моментів, як козаччина і взагалі антипольський рух народний, котрий проявляв себе і в Галичині та одбився в галицьких народних піснях і переказах, творячи там підвалину для народства. Народ угро-руський вступив у ХІХ століття, в добу боротьби за автономію скривджених старими державами національностей, котрі б могли імпонувати інтелігенції. А два факти імпонували їй на користь москвофільства: кар'єра кількох карпаторосів (Балудянський, Орлай та інші) в Росії, і ще дужче — російська окупація Угорщини в 1849 році. Треба ж додати, що ніхто і не подумав познайомити угро-русів з українським духом і письменством, тоді як про російське їм говорять і німці, і мадяри, котрі перекладають Пушкіна, Тургенева і т. ін. Про український рух угро-руси почули доперва недавно від галицьких москвофілів, котрі виставляли цей рух як вигадку поляків».

Драгоманов старався розбудити серед сво-

їх земляків інтерес і співчуття до Угорської України, але ні наддніпрянці, ні галичани не спромоглись на якісь серйозні заходи. Тільки аж в половині 90-х років ХІХ століття зав'язались деякі відносини між галицькими українцями та угро-руською інтелігенцією. В 1895 році почав листуватись з деякими представниками угро-руської інтелігенції і потім одвідувати їх особисто В. Гнатюк, а за ним і деякі інші. У 1898 році гурток українських студентів зі Львова зробив подорож по Угорській Україні, давши ряд концертів у Сиготі, Хусті, Севлюші й Ужгороді. Знов же з угорської сторони дехто відвідав Галичину. Єпископ (тоді ще не був митрополитом) Андрій Шептицький одвідав Ужгород і Пряшів, і це зробило велике враження на угро-руське духовенство — бачити єпископа, що говорить по-українськи, хоча знає й інші мови¹. Пізніше митрополит Шептицький завів зносини з єпископом Нярадієм Крижевацом у Хорватії, в єпархії якого жило багато угорських українців і який з великою симпатією ставився до українства: він посилав молодих богословів із своєї єпархії до Львова, до тамошньої семінарії, щоб вони набирались там національної свідомості і потім працювали вдома в українському дусі.

Одначе ці зносини не мали глибшого значення й не полишили дуже замітного сліду в розвитку закарпатських українців. Мадярське правительство, звернувши увагу на ці взаємини з обох боків Карпат, постаралось усіма способами ці взаємини утруднити. Ніякої часо-

¹ Гнатюк В. Причинок до історії зносин Галицьких і Угорських Русинів //ЛНВ, 1899, т. ІХ, с. 177.

писі й українські видання з Галичини не перепускалися до Угорщини. За особами, які вели кореспонденцію, встановлено догляд, а туристи з Галичини наражувалися на всякі неприємності, що відбивало в них охоту до таких мандрівок. Знов же таки виявлялось, що між українською інтелігенцією в Галичині і в Угорщині — ціла безодня в настроях і поняттях. Перша була свідомо своєї української національності, перейнята будь-що-будь поступовими думками, розуміла потребу праці над усвідомленням мас і піднесенням їх соціального становища й економічного добробуту. Друга була замкнена у своїм егоїстичнім відчуженні від народу, змадяризована у своїм приватнім і громадським житті; найбільш прив'язані до своєї народності жили у світі москвофільських утопій і одинокую оборону народності бачили в церковній обрядовщині.

От що, наприклад, писав у 1897 році до В. Гнатюка «найвизначніший» угро-руський поет Іван Сильвай (його поезії друкувались під псевдонімом Уриїл Метеор) у відповідь на прислану Гнатюком працю про Лірників і пропозицію прислати «Етнографічний збірник»: «Я прочитал изданные вами «Лірники»; это издание также интересно, как все, что входит в состав этнографии. Только не понимаю, почему пользуетесь вы «Кулішівкою». У нас не только не увлекается ею никто, но наспротив, кто только немножко занимался сравнительной филологией, тот всю Кулішівку, все покушения к литературному разьединению и сепаратизму считает детскою чепухою. Русская литература уже не только достигла уровня прочих образованных литератур, но по своему богатству и

полноте (включая сюда и церковный язык) достигает до степени еллинского классицизма. По сю сторону Карпат нет ни одного образованного русского человека, который увлекался бы вашею самостийною правописью и самостийными мрїями... издаваемой вами книги вы мне не посылайте, мне довольно муки причинило одно прочтение вашего самостийного письма, а не то еще целой самостийной книги. Между нами не может быть никакого общаго дела, потому оставьте меня в покое»¹.

Другий кореспондент поставився не так рішуче і нетерпимо до думок, висловлених Гнатюком, але все ж виявив таке саме баламуцтво своїх поглядів і страх перед «українством». Він писав (також 1897 року): «Ваша партія слишком радикальна, ибо подрывает привязанность русского народа к церкви и духовенству: этим радикализмом Вы на нашей Руси ничего не успеете, потому что наш народ видит в своей церкви единственную народную опору и в каждом противнике церкви видит и противника своей народности и боится его тогда, если он приближается к нему и в русском одеянии... Ваша партія употребляет и развивает такой русский язык, котораго ни украинские, ни галицкие, ни угорские русские не употребляют и трудно понимают; кроме того употребляется у Вас орфография неестественная, научной этимологии и лингвистике противная... Нам бы еще можно было помирить с Вашим наречіем, но невозможно с неестественною и насильственной орфографією»².

¹ Гнатюк В. Причинок до історії зносин Галицьких і Угорських Русинів //ЛНВ, 1899, т. IX, с. 170.

² Там же, с. 167—168.

За те були такі, що широко відгукнулись на заклики галицьких земляків, і хоч самі дуже несимістично дивилися на будучність свого народу, але не зрікалися працювати над його просвітою й усвідомленням. А один селянин писав до Львівської «Просвіти», щоб вона прислала йому повісті Квітки, Марка Вовчка та інші книжки. «У нас в Угорщині, — писав цей селянин, — лише угорські книжки видають, але я їх не радо маю, бо я ем русин. У нас, брата, не одна біда, у нас учителі малярські хоть и русини родом, а зато цураються русков бесідов, братами русинами, ба навіть у школі учителі из дітьми по-руски не говорять ай по угорськи. В Угорщині русина не уважають за чоловіка...»¹. З-поміж угорських українців за останні десятиліття тільки двоє людей брало участь у загальноукраїнському культурному житті: це Юрій Жаткович і Гіядор Стрипський. Перший чимало переклав з українських письменників на угорську мову, другий співробітничав в українських наукових і літературних виданнях.

Тяжке матеріальне становище з одного боку, і невпинне товкмачення, що тільки зв'язок з Росією, поміч від неї може врятувати угорських українців од загину, — з другого, — все це утворювало добрий ґрунт для стихійного і, так би мовити, ідеального москвофільства серед народної маси Угорської України. Разом з цим москвофільством ішли в парі й симпатії до православ'я, яко прадідівської й чистої «руської» віри. Цими симпатіями зручно користу-

¹ Гнатюк В. Угро-руська мізерія //Житте і Слово, 1897, кн. I, с. 54.

валися різні пройдисвіти, підохочувані з Росії, для пропаганди православля. Саме перед великою світовою війною ця пропаганда прийняла такі розміри, що угорське правительство злякалося й побачило в цьому справу політичну, трохи не державну зраду, хоч у дійсності цього, розуміється, не було. Проти кількох десятків угро-руських селян було розпочато політичний процес в Мараморош-Сиготі. Цей процес наробив гомону на цілий світ завдяки російській пресі, яка зробила з героїв процесу — темних українських селян, збаламучених двома-трьома агітаторами, — мучеників за «руську идею». Процес цей відбувся весною 1914 року і скінчився засудженням кількох людей.

Коли почалась велика всесвітня війна і коли восени 1914 року москалі зайняли були всю східну українську Галичину, і вже подекуди проривалися на Угорщину, зробилася Угорська Русь найближчим тилом австрійських та німецьких військ і несла на собі весь тягар страшної, кривавої боротьби мільйонних армій. Австрійські військові власті, а особливо малярські, причиною всіх своїх військових неудах готові були бачити чиясь «зраду»; вічно підозрювали українське населення в шпигунстві на користь Росії, в симпатіях до російського війська. Багато сотень і тисяч українських селян заплатили за те своїм життям з рук малярських катів: це так діялося як на угорському, так і на галицькому боці Карпат. Видавана з 1897 року правительством популярна газета «Неділя» з початком війни стала друкуватись малярським правописом.

В часі війни серед певної частини малярських політиків і журналістів виник інтерес до

українського питання. Так само як і німецькі часописи, мадярські дебатовали проблему утворення української держави, яка б могла служити оборонним валом для Австро-Угорщини від російського імперіалізму. З початком 1916 року в Будапешті став виходити часопис «Ukránia» — *Ukrán-Magyar Keresolatok szemléje* (Україна, огляд українсько-мадярських відносин), під редакцією Гіядора Стрипського, тільки що згаданого нами директора одного з державних музеїв у Будапешті. В часописі взяв участь цілий ряд визначних мадярських політичних діячів, професорів, урядовців, літераторів. «Ukránia» поставила собі метою в'яснити перед мадярським громадянством українські справи і пропагувати спільність інтересів обох націй. Програма «Ukránia» була така: а) історія, географія, етнографія, духовна й господарська культура України; б) інтернаціональне й народно-господарське становище українців з погляду мадярських інтересів; в) угро-українські історичні взаємини; д) українська і мадярська музика; е) українсько-мадярські наукові взаємини (праці в українській мові про Угорщину та праці в мадярській мові про Україну; е) українсько-мадярські літературні взаємини. Однак вже в першій своїй вступній статті «Ukránia», пишучи про потребу утворення української держави, в якій би український народ знайшов захист своїх культурно-національних та економічних інтересів, а мадяри — доброго сусіда, вважала потрібним підкреслити, що «під Україною треба розуміти ту область, яку обіймає українське населення по другім боці північно-східних Карпат: у Галичині, на Бу-

ковині та в південній частині російського низу». Щоб обминути всякі непорозуміння, «Ukránia» підкреслювала, що мадяр «ніколи не зараховує сюди тих греко-католицьких угорських громадян, що живуть у північно-східних комітатах, і що він ніколи не ідентифікує їх з українцями, отже, виключає їх зовсім з поняття українці».

Цитуючи цю статтю, німецька «Osteuropäische Zukunft» зовсім справедливо зауважила, що коли признавати угорських руснаків українцями, — чого не можна обминути з мовно-історичного і расового погляду, — то угорська держава не може не дати також цим українцям того, чого вони потребують, щоб вдержати свою національність. І вона зробила б дуже розумно, бо цим способом зменшилась би для угорських українців притягаюча сила збитої української мовної області, — ще більше, її можна б усунути, задовольнивши їх національну індивідуальність в рамках угорської держави»¹.

Однак світові події пішли так, як їх не могли передбачати не тільки новоявлені мадярські українофіли та лояльні до Угорської держави українці. Велика революція в Росії принесла відродження української державності. Війна центральними державами була програна, і восени 1918 року Австро-Угорська монархія розвалилась, а на її руїнах народи почали будувати собі нове життя. Почався великий політичний, національний і соціальний рух на Угорщині. Нове угорське правительст-

¹ Вісник Союзу Визволення України, 1916, № 55, с. 588—589.

во, піддержуване змадяризованою угро-руською інтелігенцією, оповістило в грудні 1918 року автономію Угорської України з міністром Орестом Сабовим на чолі. Але цей акт викликав опозицію серед угро-руського населення і його свідомішої інтелігенції, на чолі якої стали д-р Брацайко і священник Долинина. Проте мадярське правительство прийняло автономію «Руської Країни».

А тим часом 3-го січня 1919 року в Станіславові, на свято злучення Української Народної Республіки із Західною Українською Республікою прибули представники Угорської України, які заявили про її бажання також приєднатися до спільного національного тіла. Віче українців 4 січня в Мараморош-Сиготі ухвалило цей вчинок представників у Станіславові. На 21 січня було скликане в Хусті велике віче, на яке з усіх частин Угорської Русі було прислано 420 делегатів. Воно ухвалило одноголосно прилучення до Соборної Великої України і обрало делегацію, яка мала виїхати до Києва і там заявити про це українському правительству. Одночасно з тим відділи українського війська з Галичини перейшли Карпати і зайняли Мукачів, Сигот і ще деякі пункти Угорської України.

Але обставини для української справи склались трагічно. У той час, як з Угорської України вибирались делегати до Києва, українське правительство мусило звідти вийти перед напором московських большевиків. Українське війська мусило покинути Угорську Україну, бо треба було обороняти Галичину од поляків. Знов українці на Угорщині полишені були їх власній долі.

Саме тоді на Угорщині запанував комуністичний уряд. Він оповістив про самовизначення всіх країн і народів Угорщини, визнав самостійність «Руської Країни» з тим, щоб її управління було збудовано на «совітській» основі. В кожному селі й у кожному місті мала заступатися рада, до якої представників мусили вибирати лиш трудові елементи, чоловіки і жінки од 18 років починаючи. По селах один представник припадав на 100 людей, по містах на 500. Місцеві ради вибирали окружну раду для цілих округ. Над цими меншими округами стояли б більші округи, які мали заступати колишні комітати Угорщини. Колишній міністр «Руської Країни» А. Штефан, який заступив Сабова, признаний був народним комісаром «Руської Країни» в раді совітського правительства Угорщини, а в Будапешті почала виходити під редакцією Г. Стрипського «Русько-Країнська Правда, просвітно-політична тижднева газета», видавана доволі гарною народною мовою й правописом фонетичним, близьким до загальноукраїнського. Оповіщено було, що церква одділяється од держави і організується в автономну інституцію на зразок руських церков в Америці. Так само оповіщено було формування «червоної дивізії з угорських українців». 19-го червня в Мукачеві відбувся великий український концерт, перший, писалося в «Русько-Країнській правді», концерт на Угорщині, відколи лиш живуть на Угорщині. На цьому концерті А. Волошин і Г. Стрипський сказали промови про потребу культурно-національної праці на занедбаній угро-руській ниві.

Одначе, новому ладові не судилось бути пе-

реведеним у життя. Угорську Україну чекала інша доля. Видно було, що Велика Україна, змагаючи під ударами зовнішніх ворогів і серед внутрішніх незгод, не може подати руку помочі й пригорнути до себе Україну Угорську. Це осмілило ті елементи, які весь час були проти злуки з Україною — москвофілів і колишніх «мадяронів». Москвофіли повели агітацію проти України і на місці, і серед американських емігрантів з Угорської Русі. Мовтіні забутих могил появились на сцену колишні провідники галицького москвофільства, щоб нанести удар ненависному українству, хоч тут, на Угорській Русі, коли пропали надії на це на Наддніпрянщині й у Галичині. Вони виставили гасло приєднатись до Чехословацької республіки, яка, мовляв, захистить край од мадярів, заспокоїть його і збереже «руський» характер краю. Проповідники цього напрямку в Америці д-р Жаткович і Ю. Гардош так мотивували спочатку це бажання прилучитися до Чехословацької республіки: «Ми свідомі того, що через таке прилучення зробимось частиною добре організованої держави, з якою можемо легко порозумітись і яка забезпечить нам автономію. Ми переконані, що з теперішнього хаосу вийде знову федеративна Росія. Але в такій новій будучій Росії українці не матимуть такої національної автономії, яку дістанемо ми в Чехословацькій республіці. Крім того ми одділені Карпатами од своїх братів у Галичині й на Україні». Агітація проти прилучення до України велася і в самому краї, так що коли в половині березня в Мукачеві було скликане національне зібрання Угорської України, то серед його членів більшість

стояла за автономію краю в складі Угорщини, а меншість стояла за прилучення до Великої України.

Тим часом в Америці було піднято дуже енергійну пропаганду об'єднання Угорської України з Чехією. Були пущені в хід зв'язки з всемогучим Вільсоном, було проведено плебісцит серед емігрантів, який дав такі наслідки: в голосуванні взяло участь 70 000 людей, з них 70% заявило про бажання прилучитись до Чехословащини, 23% — до України, решта — хто за прилучення до Угорщини, хто до Росії! До Парижу було вислано делегатів, які мали перед мировою конференцією обстоювати думку про злучення Угорської України з Чехословащиною. В Парижі вже сидів відомий москвофільський діяч Марков і працював у тому ж напрямі¹. Прихильники злучення з Україною вислали до Парижу голову з'їзду в Хусті Брашайка, але там справа була вже вирішена: Угорська Україна мала бути розірвана надвоє: більша частина мусила бути прилучена до Чехословацької республіки, а менша, з Мараморош-Сиготом — до Румунії. Внаслідок такого рішення чеські й румунські війська почали у квітні займати Угорську Україну, витісняючи відділи мадярських військ. У Пряшеві москвофіли зараз же зорганізували «Карпато-руську Народну Раду» з д-ром А. Бескидом на чолі. Почали видавати «Голос руссаго народа» і тріумфували, що тепер, мовляв, Угорська Русь «на завжди забезпечена

¹ Він подав до конференції меморіал «Déclaration du comité Carpatho-russe à Paris. Memorandum du Conseil National de la Russie Carpathique».

од української агітації». Почали лунати голоси — і в новоповсталій «русській» пресі, і в чеській, що автономна «Карпатська Русь» в складі Чехословаччини — це міст між останньою і майбутньою великою Росією, що на Угорській Русі нема ніякого українства, а єсть тільки чистісінька «русская» народність і «русській» язик. Новоутворений чеський «карпато-русизм» одразу прийняв виразну українофобську барву. Ветерани колишнього україножерства в Галичині Марков, Церканович і К^о вирішили зробити з Угорської України останню фортецю москвофільства, щоб звідти почати новий наступ, нову руйнуючу роботу отруєння народної української душі отрутою пропаганди негації власного національного обличчя.

Найхарактернішим виступом угро-руських москвофілів у пресі була стаття одного з провідарів «Карпато-русской народной Рады» у Пряшеві д. А. Кусака під назвою «Руки прочь», уміщена в «Русскому слові». В цій статті він протестує проти бажання галицьких українців бачити Угорську Русь злученою з рештою українських земель і заявляє: «що стосується угроруської мови, то руський народ вживає в своїм церковнім греко-католицьким обряді, злученім з папським престолом, священної богослужбової старослов'янської мови. Мова угро-русів, як вони самі себе називають (Угро-роси), вживана в школі і в письменстві, на диво близька до літературної російської мови в її малоруському відтінку і зберегла надзвичайну чистоту її і роздільність од наріччя галицько-руських... Треба зауважити, що народ руський здавна прихилився до літературної російської мови, а часописі, які вихо-

дять на його території, от як в теперішній час «Голос русскаго народа» у Пряшеві та «Русское Слово» у Кошицях, видаються на чистісінькій російській мові. Здавен кохались угро-роси найбільше в російських книжках і всяких виданнях, друкованих у Києві, Петрограді і Москві. Зато Угорська Русь завзято опирається проти українських, а особливо фонетичних, штучно вироблюваних культур (?) спеціально австрійського походження, і тим тільки й можна пояснити, що вона зберегла в себе дівочу чистоту російської мови».

Ця стаття з великою симпатією була переказана на сторінках празької офіційної газети «*Národní Listy*» в числі за 10 квітня. Чеська газета з задоволенням говорить про результати подорожі д-ра А. Бескида до Парижу, себто про постанову прилучити Угорську Русь до Чехословаччини. Вона бажає ще прилучення до себе й Лемківщини з її 250-тисячним українським населенням, щоб таким способом «утворити міст до будучої великої Росії». За те «*Národní Listy*» великодушно жертвують Мараморош-Сигот з околицею румунам, «яко дань свого правительства до них».

Ця стаття досі викликала одинокий протест серед чехів з боку благородного приятеля угорських українців д. Яроміра Нечаса, який видав її з приводу цілу брошуру, в котрій гаряче протестує проти піддержування і насаджування чеським урядом москвофільства на Угорській Русі¹. Він протестує проти того, щоб таких людей, як д. Кусак вважати за представників угорських українців, а видання такі,

¹ J. Nečas. Uherská Rus a česká žurnalistika. Neuzavírejte kruh našich přátel! — Užhorod, 1919.

як «Голос русскаго народа» вважати дійсно за голос українського населення Угорської Русі. Він вказує на ясно висловлену волю представників народу, які в числі 420 людей на з'їзді в Хусті заманіфестували своє бажання приєднатись до України. Найбільшим нещастям Угорської Русі, вважає д. Нечас, замір розірвати її на частини. «Маленька Угорська Русь, яка була призначена на те, служити мостом між нами і східним слов'янством, має бути розірвана, розподілена! Мараморош-Сигот, перлина Угорської Русі, її осередок, місто з історичними споминами угорських русинів, має припасти як дань румунським спільникам... Та частина розділеної Угорської Русі, яка припаде румунам і має творити її північно-західню периферію, була б засуджена на занидіння і повільне вимирання...».

Добродій Нечас гаряче закликає чехів жити в добросусідських відносинах з українцями і зве «кривавою іронією», коли хто говорить про слов'янські взаємини, а одночасно виступає проти українського народу. А те, що зараз роблять урядові чеські круги супроти українців, ніби витворяючи якийсь форпост для відбудовування староросійської імперії, д. Нечас вважає і за страшну помилку, і за дуже болючий удар по українському національному організму. Він вважає, що коли тепер чехи зайняли Угорську Русь, щоб охоронити її від мадляр, поки цього не можуть зробити самі українці, які б'ються на два фронти — на півночі й на сході, — то вони мусять дати їй справді братську поміч, піддержати її матеріальні і культурні сили, а не бу-

дувати її коштом якісь утопічні мрії про улаштування російського закутка на крайній границі української народної стихії. «Дорогі українські приятелі! — звертається він до українців. — То ваш народ живе на так званій Угорській Русі, вашою вірою, мовою, своєю душею, звичаями й обичаями. Ви перебуваєте тепер в тяжких обставинах, що не можете зараз присвятити Угорській Русі стільки уваги, скільки бажали б. Ви воюєте самі за своє національне існування, не маєте досить сил та засобів, щоб допомогти угорським русинам. А Угорська Русь вимагає негайної допомоги, треба там світла і культури. Сполучення чехів з Угорською Руссю краще — ви ж одділені Карпатами... Чехословацька республіка покаже вам, що чехи — не суть прусаками Слов'янства, що їм дорогі ті загальні великі принципи й ідеали, в імені яких вони виграли світову війну».

Не знаємо, чи цей щирий, розважливий голос знайде собі відгук серед чеського громадянства: дуже можливо, що він не буде одинокий, але менше всього ми можемо мати якісь претензії до чехів, що вони так, а не інакше ведуть свою політику щодо наших закарпатських земляків. Вони ведуть її так, як це зручніше й вигідніше для їх теперішньої державної справи. Коли ж ця політика може болюче одбиватися на нашій національній справі, то винуваті ми самі, що не зуміли, не змогли улаштувати свою державу так, щоб вона могла зібрати до купи, пригорнути під своє крило всі українські землі і оборонити їх од сусідських апетитів. Винуваті наші нещасливі, просто трагічні обставини, що тоді, коли ми

виставляємо гасло самостійної української держави, збудованої на широко демократичних основах, переводимо це гасло в життя і боронимо оружною рукою свою молоду республіку; підіймаються ворожі нашої державності елементи в самому нашому краї, іде внутрішній розклад, а сусіди зараз же поспішають заявити свої «історичні» й всілякі інші претензії на наш край і вирізують живі шматки з нашого національного тіла. Та ми віримо, що наша національна справа не загине ні при яких обставинах, що український народ таки прийде на всіх просторах своєї широкої землі до національної свідомості і об'єднається в однім стремлінні здійснити «в своїй хаті свою правду й волю». І ніякі заходи й хитроумні політичні комбінації, вигадані сучасними господарями світу, котрі хочуть насильно втиснути наш народ в бажані їм штучні рамки, не стримають тоді його могутнього руху до об'єднання всіх своїх частин. Наша доля, наша будучність — в нас самих, в нашій свідомості своїх власних інтересів.

Прага, май 1919 року.

ЛІТЕРАТУРА

Література про Угорську Русь, як уже згадувалось вище, доволі велика. Ми зазначаємо тут тільки головніше з того, що існує про Угорську Русь на ріжних мовах.

Географія, етнографія, мова.

С. Томашівський. Етнографічна карта Угорської Русі. — СПб, 1910 (Відбитка з III-го тому «Сборника по Славяноведению», видаваного Академією наук).

С. Томашівський. Угорські русини в світлі малярської статистики //Записки Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, Т. LVI.

С. Томашівський. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, тепер і давніше //Записки Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, Т. LXVII.

В. Гнатюк. Словаки чи Русини. //ЗНТШ, Т. XIII.

В. Гнатюк. Руські оселі в Бачці. //ЗНТШ, Т. XXII.

L. Niderle. K sporu o ruskoslovenském rozhraní v Uhrách //Slovanský Přehled, 1903, VII. *L. Niderle.* Ještě k sporu o rusko-slovenskou hranici v Uhrách //Slovanský Přehled, 1903, VIII.

Я. Головацький. Народныя песни галицкой и угорской Руси. — Москва, 1878. Т. I—III.

Г. Де Воллан. Угро-русскія народныя песни. — СПб, 1885.

В. Гнатюк. Матеріали з Угорської Русі //Етнографічний збірник, Т. III, IV, IX.

В. Гнатюк. Русини Пряшівської епархії і їх говори //ЗНТШ, Т. XXXV.

І. Верхратський. Знадоби до пізнання угро-руських говорів //ЗНТШ, Т. XXVII, XXX.

O. Broch. Zur kleinrussischen Sprache im Ungarn //Archiv für slawische Philologie, 1895, Т. 17 і 1897, Т. 19. *O. Broch.* Weitere Studien von der slowakisch-

kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn. — Kristiania, 1897.

О. Брох. Угро-русское наречие села Убли Земплинского комитата. — СПб. 1899.

А. Соболевский. О границах русских и словаков в Угорщине //Живая Старина, 1895, кн. 35.

Історія і сучасне становище.

М. Грушевський. Історія України-Руси, Т. I—II, текст і примітки.

Н. Bidermann. Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. — Insbruk, 1862.

В. Терлецький. Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии. — Киев, 1875.

Дешко. О Карпатской Руси //Кіевская Старина, 1887, XI.

В. Лукич. Угорська Русь, її розвій и теперішній стан //Ватра, — Львів, 1887.

В. Гнатюк. Угро-руська мізерія //Житте і Слово, 1897, кн. I.

Г. Стрипський. Угорські русини і словаки в Америці //Житте і Слово, 1897, кн. IV.

В. Гнатюк. Причинки до історії зносин між галицькими і угорськими русинами //ЛНВ, 1899, кн. IX.

В. Гнатюк. Из украинских провинцій Венгрии //Украинский Вестник, 1906, № 5.

Е. Еган. Економічне положення руських селян на Угорщині. — Львів, 1901.

Д. Д(орошенко). Угорська Русь. — Київ, 1914.

М. Жученко. Угорская Русь //Украинская Жизнь, 1914, кн. V—VI.

В. Францев. Обзор важнейших изучений Угорской Руси //Русский филологический Вестник, 1901, Т. 45.

А. Петров. Замітки по Угорской Руси //Журнал Мин. Народнаго Просвещения, 1892, II.

А. Петров. Статті об Угорской Руси. — СПб, 1906.

І. Петрушевич. Вражіння з Угорської Руси //ЛНВ, 1899, Т. 1.

М. Врбель. Угро-руски спиванки (Спиванки Мамарошки). — Будапешт, 1901.

Додаток до тижневої газети «Срібна Земля»
Реєстраційне свідоцтво КП № 730

Серія «До джерел»
ч. 2

Дмитро Дорошенко УГОРСЬКА УКРАЇНА

Підготовка тексту та передмова Любомира Белея

Засновник і видавець — фірма «Срібна Земля»

Художнє оформлення серії та техредакція
Богдана Томашевського

Здано до складання 08.06.92.

Підписано до друку 24.11.92.

Формат 70×90/32. Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Висок. друк.

Умов. друк. арк. 2,34. Умов. фарбо-відб. 2,55.

Обл.-вид. арк. 2,37. Тираж 10 000 пр.

Замовлення № 1057.

Редакція газети «Срібна Земля»
294011, Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1.

Друкарня видавництва «Закарпаття»
294011, Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1.